

Latinan perintö Suomen kirkkoissa ja hautausmailla

H. K. Riikonen

Reijo Pitkäranta: *Suomen kirkkojen latina. EFIL: Ecclesiarum Finlandiae Inscriptiones Latinae. Piirtokirjoitukset kirkkoissa, kellotapuleissa ja hautausmailla. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2004. 701 sivua.*

Latinalaisten piirtokirjoitusten traditio on Suomessa edelleen elävää todellisuutta, jonka jokainen kaupungilla liikkuva kohtaa. Kaikki muistavat Helsingissä Ateneumin päädyssä olevat sanat "Concordia res parvae crescunt", Vanhan ylioppilastalon päädyn sanat "Spei suae patria dedit" ja Keisarinnan kiven sanat "Imperatrici Alexandrae metropolin Finlandiae primum adventanti". Yliopistojen rakennuksia on nimetty latinalaisittain merkittävien tutkijoiden mukaan ("Porthania") ja Kansallisarkistoksi muutunut Valtionarkisto on saanut pitää päädyssään vanhan latinalaisen nimensä Archivum Finlandiae publicum (samoin kuin ovenpielesään ruotsinkielisen nimensä Riksarkivet). Kreikkankielisiäkin inskriptioita voi tavata Helsingin normaalilyseon kreikan luokan oven yläpuolella oli kreikkalaisin kirjaimin kirjoitettu sana Didaskaleion.

Julkisten latinankielisten piirtokirjoitusten keskeisin säilyttäjä Suomessa on kuitenkin ollut kirkko. Viitisentoista vuotta kestäneen työn tuloksena on ilmestynyt, *Suomi-latina-suomi* -sanakirjan (2001) tekijänä ja eräiden Suomessa latinaksi kirjoitettujen tekstien kääntäjänä tunnetun dosentti Reijo Pitkärannan toimittama piirtokirjoituskokoelma *Suomen kirkkojen latina*. Hankkeen syntysanat lausui Åbo Akademin klassillisen filologian professori Rolf Westman Klassillis-filologisen yhdistyksen kokouksessa 1989 ja sitä ryhdyttiin toteuttamaan kyseisen yhdistyksen ja Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran yhteistyönä. Latinankielisen nimensä mukaan projektista ja valmiista teoksesta käytetään lyhennettä EFIL. Toimitusneuvosto on koostunut latinisteista ja kirkkohistorian tutkijoista. Alustavaa työtä oli tehty jo aikaisemmin

muutaman akateemisen opinnäytteen puitteissa. Toisaalta piirtokirjoitustekstejä on julkaistu paljon myös kokoomateoksessa *Suomen kirkot*. Hankkeen toteuttaminen ei varmaankaan olisi ollut mahdollista ilman kymmenien avustajien joukkoa, joka on käynyt läpi kirkkoja, hautausmaita ja kirjallisia lähteitä.

Piirtokirjoitusten julkaiseminen ja tutkiminen, epigrafiikka, on Suomessa jo pitkään ollut kansainvälisellä tasolla; huomio on tällöin keskittynyt antiikin piirtokirjoituksiin Italiasa ja Kreikassa. Tässä on tyydyttävä mainitsemaan vain Iiro Kajannon ja Heikki Solinin tutkimukset latinalaisen ja Erkki Sirosen tutkimukset kreikkalaisen epigrafiikan alalta. On pelkääntään positiivista, että tutkimusaluetta on laajennettu koskemaan latinalaisen epigrafiikan perinnettä Suomessa.

Piirtokirjoitusten korpusjulkaisu

Suomen kirkkojen latinassa esitellään 933 latinankielistä tekstiä kirkkoista, kirkkoissa säilytettävistä esineistä, kellotapuleista ja hautausmailta. Piirtokirjoituksia on löydetty kaikkialta maasta Hangosta Enontekiölle ja Ahvenanmaalta Tohmajärvelle. Itäisestä Suomesta näyttää kuitenkin aineistoa löytyneen vähemmän kuin länempää. Joissain mukana olevissa teksteissä on sekaisin latinaa ja ruotsia. Mukaan ei ole otettu niitä hävinneitä esineitä, joissa tiedetään olleen latinankielinen teksti. Mukana ei ole myöskään niitä tekstejä, jotka ovat muualle siirretyissä kirkollisissa esineissä.

Esimerkiksi Paimiossa ollut keskiaikainen kirkonkello, jossa on latinankielinen teksti, on päätynyt Kansallismuseoon [1]. Tältä osin lisätietoa tarjoaa laaja kokoomateos *Suomen kirkot*. Voi tietysti kysyä, olisiko tässä yhteydessä ollut syytä julkaista myös hävinneiden, eri lähteiden perusteella tunnettujen kirkollisten esineiden tekstit. Piirtokirjoituksissa yleiset lyhenteet

on avattu ja latinankielen (oikeinkirjoituksen) puutteet noteerattu. Tässä ei ole mahdollista lähemmin käydä läpi editoinnin periaatteita, joista johdannossa (suomeksi ja latinaksi) tehdään selkoa ja jotka sinänsä vaikuttavat hyväksyttäviltä [2].

Seurakunnittain aakkosjärjestyksessä etenevässä esityksessä annetaan kunkin piirtokirjoituksen yhteydessä runsaasti taustatietoa seurakunnan ja kirkon historiasta sekä piirtokirjoituksissa mainituista henkilöistä. Korpus-tyyppipisen teoksen luonteen mukaisesti mitään yleisempiä johtopäätöksiä kootusta aineistosta ei tehdä; se on jätetty lukijoiden, arvostelijoiden ja tutkijoiden tehtäväksi. Teokseen muodostuu se tietty epäsuhta, että koko seurakunta kirkkoineen esitellään, vaikka sieltä olisi löydetty vain yksi "In memoriam" -fraasi. Esimerkiksi Savonlinnan tuomiokirkko on mukana lähinnä siksi, että sinne on sijoitettu Viipurin tuomiokirkosta peräisin oleva ehtoolliskalusto ja siksi että vuodelta 1949 peräisin olevassa kirkonkellossa on sanat "Gloria Deo in excelsis". Tästä huolimatta selostetaan Savonlinnan historiaa Olavinlinnan perustamisesta alkaen. Piirtokirjoituskorpuksen vaatiman täydellisyyden kannalta ratkaisun tosin ymmärtää. Keski-aikaisten kirkkojen ajoittamiseen otetaan varovainen kanta mainitsemalla esimerkiksi "Markus Hiekkasen mukaan". Erikoista kyllä, toimituskunnassa ei näytä olleen ketään taidehistorian asiantuntijaa. Taidehistorian osuus tuntuu joissain suhteissa jääneen puolittiehen: esimerkiksi kirkon arkitehti mainitaan usein, mutta monesti hän jää myös mainitsematta.

Tuskin lienee mikään yllätys, että eniten sivuja ovat teoksessa saaneet Turun tuomiokirkko ja Hietaniemen hautausmaa Helsingissä. Useimmiten kyseessä ovat perin konventionaalit, lyhyet fraasit, kuten "In memoriam", "Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum" (lyhennettynä INRI) tai "Soli Deo gloria". Mukaan on mahduttanut myös aivan muista yhteyksistä tuttu "Ex libris", joka parissa hautakivessä vaikuttaa oudolta, vaikka täydennykseksi ajateltaisiin "Ex libris Dei" (Jumalan kirjoista). Aina ei kovin suurta mielikuvitusta tai latinantaitoa ole käytetty, kun hautakiveen on laitettu sellainenkin fraasi kuin "Mens sana in corpore sano". Mukana on paljon myös latinankielisestä Raamatussa peräisin olevia tekstejä.

Barokkityyliä: katoavaisuutta ja itsetietoisuutta

Erityisen vaikuttavia ovat eräät lyhyet barokin ajalta olevat sanonnat, vaikka olivatkin yleisiä omana aikanaan, kuten "Hodie mihi, cras tibi" (Tänään minulle, huomenna sinulle [tulee kuolema]), "Nunc tutus" (Nyt olen turvassa) tai "Homo bulla" (Ihminen on kupla). Samoin voidaan mainita Henrik ja Ebba Flemingin hautapatsaassa Mynämäen kirkossa oleva teksti, joka liittyy Saarnaajan kirjasta tuttuun *vanitas*-teemaan: "Universa vanitas est omnino homo vivens. Omnia fui et nihil prodest. Rediit in nihilum, quod ante nihil fui. Anno 1632. O homo, memento mori!" ("Tykkäänään turhuutta on jokainen ihminen. Minä olin kaikkea, mutta se ei hyödytä mitään. Tyhjään palaa se, mikä ei ennenkään mitään ollut. Vuonna 1632. Ihminen, muista että sinun pitää kuolla!" Naantalinkirkossa oleva Frisius-suvun hautakivi sisältää tekstin, jossa miltei leikitellään latinan verbien aikamuodoilla: "Vos, qui transitis, nostri memores modo sitis: quod sumus, hoc eritis, fuimus quandoque quod estis" (Ohikulkijat, muistakaahan meitä. Te tulette olemaan sitä, mitä me nyt olemme, ja me olimme kerran sitä, mitä te nyt olette"). Lohtajan kirkosta puolestaan löytyy 1800-luvulla eläneen kirkkoheraan K. A. Keckmanin paikoilleen asettama ytimekäs – puhujille edelleenkin käyttökelpoinen – ohje "Bona, bene, breviter" (Hyvää, hyvin, lyhyesti).

Pitemmistä teksteistä merkittävimpiä ovat Turun tuomiokirkossa olevat kuningatar Kaarina Maununtyttärelle, sotamarsalkka Åke (latalalaisittain Achatius) Tottille ja skotlantilais-syntyiselle kenraalimajuri Samuel Cockburnille omistetut tekstit. Viimeksi mainitun haudasta todetaan, että sitä "skotit ja ruotsalaiset katselevat tavattoman murheellisina, mutta puolalaiset sitäkin iloisempina."

Oma kiinnostavuutensa on myös eräillä barokkityylisillä seurakunnan kirkkoherroja kuvaavilla teksteillä 1600- ja 1700-luvuilta. Tenholan kirkkoherraa Petrus Ingemarinpoikaa on muistettu kahdella tekstillä, jotka ovat suoranaisia pienoiselämäkertoja. Hänestä saadaan niinkin yksityiskohtainen tieto kuin että hän kuoli ("antoi autuaasti viimeisen henkäyksensä") tuolilla istuessaan. Teksti korostaa Petruskirkkoherran terävää älyä, mutta myös sairaalloisuutta ja väsymystä. Silti hän "tässä kurjassa maailmassa" eli 88 vuotta.

Mutta ehkä koko teoksen kiinnostavin la-

tinankielinen teksti löytyy Alatornion kirkosta. Kyseessä on merkittävän, myöhemmin Tukholmassa toimineen uuslatinalaisen runoilijan Gustaf Lithoun kirjoittama proosajohdannon ja 40 säettä käsittävä elegiamittainen runo, jossa seurakunnan kirkkoherra Henrik Forbus kertoo minämuodossa elämänvaiheensa. Tekstin mukaan Forbus oli teettänyt muistomerkin 48 vuoden iässä. Esityksestä ei puutu barokkista itsetietoisuutta eikä ajan runoudelle tyypillistä liioittelua ja kuvakieltä. Ennen Alatornioon siirtymistään Forbus oli toiminut Karlskronassa: "Kahdeksan vuoden ajan pauhasin Karlskronan saarnastuolista sotalaivaston selkeään äänisenä, mutta vihattuna äänitorvena." Runon jatkossa kirkkoherra korostaa ansioitaan seurakunnan kaitsijana vaikeina aikoina:

"Minun johtajuuteni innoittamana peloton seurakunta, niin vähäpätöinen kuin se olikin, torjui sinun taholtasi tulleen uhan, raakalaismainen kasakka! Estin pyhäinhäväistyksen ja sodan kirot, minkä jälkeen seurakunta huolenpitioni ja lahjojeni varassa tuota pikaa elpyi. Vaikka Lernan hirviö vastaan haukkuikin, pyrin hartaudenharjoituksiin turvautuen siihen, että sinun maahan luhistunut lammastarhasi, Kristus, jälleen nousisi."

Kirkkoherra jatkaa taloudellisenkin tekijän huomioon ottaen: "Kahdesti kunnostin yksityishenkilönä valtion maatilan pappilaksi, joten siinä sinä nyt loistat, uudelle tontille omalla kustannuksella tehty talo." Lopuksi kirkkoherra Forbus tosin ilmoittaa haluavansa erota virasta, koska on kyllästynyt alituisiin vastoinkäymisiin.

Uudempaa runoutta ja antiikin perintöä

Aineiston runomittaiset tekstit ovat tavallisesti 1600- ja 1700-luvuilta. Uudempaa, antiiksoivaa latinankielistä runoutta edustavat nuorena kuolleiden Koveron sisarusten haudalla olevat kaksi runoa, joista toinen on kirjoitettu alkaiolaiseen, toinen elegiamittaan. Molemmat anonyymiksi jäävän tekijän runot liittyvät pikemminkin antiikin kuin kristilliseen aatemaailmaan. Runoista on esitetty myös Teivas Oksalan mitalliset käännökset.

Raamatullisten tekstien ohella kirkoista ja hautausmailta välittyä myös antiikin kirjallisuuden perintöä. Mukana on sitaatteja varsinkin Horatiukselta ja Vergiliukselta, mutta myös esimerkiksi Cicerolta, Juvenalikselta, Lucanukselta, Ovidiukselta ja Senecalta.

Runositaateissa esiintyy antiikin runomit-

toja. Elegiamitan ohella (vrt. edellä Lithoun runo) on mukana myös muutama antiikin lyyrisillä mitoilla kirjoitettu runo (vrt. Kovero-sisarusten muistorunot). Latinankielisiä tekstejä on varsinkin latinan opettajien ja antiikintutkijoiden, K. E. F. Brummerin, J. G. Geitlinin, Fridolf Gustafssonin, K. J. Hidénin, K. K. Jaakkolan, Into Kiviluodon ja Juhani Wuorelan, haudoilla. Jaakkolan hautakiven tekstissä on se erikoisuus, että Suomi-nimi esiintyy sellaisenaan ("patria Suomi") eikä Finlandia-muodossa. Mukana on myös yksi latinankielen harrastaja: puuseppä Tauno Tienvieren hautakivessä Nilvalan hautausmaalla on tuttu teksti "Sic transit gloria mundi". Latinankielinen teksti on myös esimerkiksi professori ja runoilija J. J. Nervanderin haudalla.

Kootun aineiston piirtokirjoitukset muistuttavat sinänsä erilaisista inhimillisen toiminnan muodoista. Esimerkiksi kirkonkellojen tekstit muistuttavat kellonvalajien ammattikunnasta. Materiaali tuo esille jopa kokonaisen kellonvalajasuvun, Meyerin perheen 1600- ja 1700-luvuilta. Helsingissä sijaitsevassa katolisessa Pyhän Henrikin katedraalissa oleva muistotaulu palauttaa mieliin kirkon rakentamiseen kehotaneen italialaisen kreivittären Leopoldina Cigognan, joka oli Suomen kenraalikuvernöörin F. W. R. von Bergin puoliso. Muistotaulun oli teettänyt 1953 Italian kulttuuri-instituutin johtaja ja Suomen ja Italian välisten kulttuurisuhteiden tutkija Roberto Wis. Latinankielistä tekstiä edeltää suomenkielinen, kalevalatyylinen teksti "Siihen kirko tehtäköhön, kappeli rakennetäköhön, papin saarvoja sanella, kansan kaiken kuultavaksi." Toinen katedraalissa oleva muistotaulu on omistettu paavi Johannes Paavali II: n vierailulle kirkossa 1989.

Teksteissä on usein dateerausena maininta kirjoituksen laatimisen aikana hallinneesta kuninkaasta tai keisarista. On sinänsä kiinnostavaa, että tältä osin useimmiten mainittu hallitsija on Ruotsin kuningas Fredrik I, jonka aikana kuninkaan valta oli tunnetusti vähäinen.

Kaikki latinalaiset tekstit on suomennettu. Muutamassa tapauksessa on voitu käyttää vanhempia suomennoksia (Edwin Linkomiehen käänntämät Rauman kirkkoherran Matthias Sigfridi Bryggerin muistotaulun tekstit, joista keskeisin on 92 säkeen mittainen elegia). Suomenokset ovat asianmukaisia. Muutamassa kohdassa esittäisin toisenlaisen tulkinnan. Opetusministerinä toimineen, sotasyyllisenä tuomitun rovasti Antti Kukkosen hautakiven teksti "Vir Careliae patriae amicus" on käännetty sanoil-

la "Kotiseutunsa Karjalan ystävä", jolloin Carelia patria muodostaa oman käsitteensä "kotiseutu Karjala". Mutta teksti voitaisiin jakaa myös kahteen osaan "Vir Careliae" ja "patria amicus", jolloin merkitys olisi "Karjalan mies ja isänmaan ystävä"; tämä kuvaisi itse asiassa kokonaisvaltaisemmin Kukkoson toimintaa ja latinalainen fraasi sisältäisi tällöin myös kiasmin retorisena kuviona. Valkealan kirkonkellossa olevan tekstin sana "antistes" (esipappi) on liian suorasukaisesti käännetty piispaksi, kun johdantotekstissäkkin todetaan, että Haminan konsistorin (jonka alainen Valkeala oli) esimiehenä toimi tuomiorovasti. Turun hautausmaalla olevan Ciceron fraasin kutsuminen legendaksi vaiuttaa oudolta.

Täydennyksiä

Suomen kirkkojen latina on yleisesti ottaen huolellisesti toimitettu. Joihinkin yksityiskohtiin kannattaa silti kiinnittää huomiota. Parin latinankielisen tekstin kohdalla on olennaista informaatiota jäänyt syystä tai toisesta antamatta. Niinpä J. J. Nervanderin hautakiven tekstin kohdalla ei käy ilmi, että tekstin oli kirjoittanut Fredrik Cygnaeus, myöhempi estetiikan ja nykykansain kirjallisuuden professori [3]. Taidokas, yhdestä virkkeestä sommiteltu teksti on suomennoksessa tarpeettomasti jaettu neljäksi virkkeeksi. Samoin jää mainitsematta, että Rooman kirjallisuuden professorin Fridolf Gustafssonin haudalla oleva latinankielinen runo on hänen itsensä kirjoittama [4]

Joissakin tapauksissa joutuu miettimään, olisiko hautakivessä oleva mietelmän taustaa selitettävä lähemmin, vaikka mukana onkin kirjallisuusviitteitä, joiden perusteella voi etsiä lisätietoja. Esimerkiksi mietelmä "Fortiter in re, suaviter in modo" ("Tiukasti asiassa, mutta tahdikkaasti esitystavassa"), joka on kemian professorin ja senaatin varapuheenjohtajan Edvard Hjeltin hautakivessä, perustuu nähtävästi jesuiittojen kenraalin Claudio Aquavivan (1543–1615) esittämään ajatukseen [5]. Tällainen tieto olisi ainakin yhtä relevantti kuin "Excelsior"-sanan yhteydessä oleva maininta siitä, että sana esiintyy Longfellowin runon nimessä ja New Yorkin osavaltion tunnuksena. Kuitenkin lukijan kannalta olisi kaikkein tärkeintä se tieto, että "Fortiter"-ajatus oli maltillisten periaate suomalaisuuden kehittämiseksi.(6) Tällaista linjaa juuri Hjelt oli noudattanut – myös toimiessaan yliopiston rehtorina ja sijaiskanslerina, joita toimia

teoksessa ei mainita [7].

Eräiden muistotekstien taustoja lienee ollut vaikea selvittää. Erikoisimpia on tässä suhteessa Hollolan kirkossa oleva Johannes Daniel von Byschwangin hautajaisvaakuna. Kyseessä on Riiassa syntyneen ja Tukholmassa 1661 kaksivuotiaana kuolleen lapsen muistoteksti. Teksti herättää useita kysymyksiä: miksi se on juuri Hollolan kirkossa, miten yleistä oli kutsua kaksivuotiaasta ilmaisulla "nobilissimus et strenuissimus dominus", onko syntymä- tai kuolinvuodessa mahdollisesti jokin virhe, mitä tarkoittaa tekstissä oleva nimi "Chhauw" (joka suomenoksesta puuttuu)? Jotakin tietoa Byschwangusuvun yhteyksistä Hollolaan olisi varmaan ollut saatavilla.

Personalia-osastoissa on joitain puutteellisuksia. K. J. Hidénin kohdalla mainitaan, että hän oli dosentti; hänestä tuli kuitenkin klassillisen filologian apulainen (apulaisprofessori) [8]. Rauman kirkkoherran Matthias Bryggerin kohdalla hänen toimikaudekseen on sivulla 431 annettu eri vuodet kuin sivulla 438. On jotenkin epäjohdonmukaista, että Antti Kukkosesta mainitaan, että hän oli opetusministeri mutta ulkoministeri Rolf Wittingistä vain, että hän oli poliitikko. Arvonimi *vice pastor* on toisinaan varapastori, toisinaan sijaiskirkkoherra. Suhteellisen moni hautakivissä mainittu henkilö jää lähempää mainintaa vaille. Tiedot puuttuvat esimerkiksi Ylivieskan hautausmaalla lepäävästä Aaro Ängeslevästä; hän oli Ylivieskan yhteiskoulun historian lehtori [9]. Matrikkeleja ja muita lähdeaineistoa vieläkin ahkerammin selailemalla olisi luultavasti monen muunkin nyt identifioimatta jääneen vainajan tausta voitu selvittää.

Tekstiin on jäänyt joitain suoranaisia lapsuksia. Pariin otteeseen mainitaan, että Horatiuksen Roomalaisoodeista peräisin olevat sanat "Dulce et decorum est / pro patria mori" olisivat heksametriä. Sanathan ovat Alkaioksen säkeistömuotoa edustavasta lyyrisestä runosta. Latinankielisten sitaattien luettelossa maljoja merkitsevä sana "pocula" esiintyy virheellisesti muodossa "pulucla". Mutta tällaiset seikat ovat lähinnä vain *nubila Phoebi* (vähäpätöisiä pilviä muuten kirkaan auringon edessä), *Välskärin kertomusten* väitöstilaisuuden kuvausta siteeratakseeni.

Varsin monesta tekstistä on myös valokuvanäyte. Olennainen osa teosta ovat myös sen käyttökelpoiset indeksit.

Yleinen merkitys

Piirtokirjoitusjulkaisut on yleensä tarkoitettu vain tiettyjen alojen asiantuntijoille. *Suomen kirkkojen latina* muodostaa tässä suhteessa poikkeuksen sikäli, että palauttaessaan mieliin eri seurakuntien ja kirkkojen vaiheet ja esittäessään latinankielisistä teksteistä käännöksen ja taustatietoja se soveltuu myös niin kirkkohistorian kuin latinankin harrastajalle. Teos antaa kuitenkin aiheen pohtia, mikä tieteellinen merkitys sillä on.

Eri kirkkojen, seurakuntien ja esineistön historiaa on monissa yhteyksissä kartoitettu seikkaperäisesti ennenkin, eikä teos tässä suhteessa juuri tuo uutta. Monet tekstit ovat tunnettuja fraaseja ja kristillisiä tekstejä, ja monet niistä lisäksi toistuvat useita kertoja; osa teksteistä on sitä paitsi julkaistu aikaisemminkin. Kiinnostavimpia ovat eräät pitemmät elämäkerran muotoon kirjoitetut, toisinaan runomittaiset tekstit. Ne ovat merkittäviä oman aikansa tyyllisten ihanteiden dokumentteja ja osoittavat myös uuslatinalaisten tekstien olevan olennainen osa Suomen varhaisempaa kirjallisuushistoriaa. Kootessaan tällä tavoin tekstejä yhteen teos osoittaa, miten latinaa on Suomessakin käytetty näihin päiviin asti. Näin se myös merkittäväällä tavalla täydentää Iiro Kajannon teosta *Latina, kreikka ja klassinen humanismi Suomessa* (2000), jossa piirtokirjoitusmateriaalia ei ole mukana.

Suomen kirkkojen latina on kirjalainotaidon mestarinäyte. Teoksen graafisesta suunnittelusta on vastannut Markus Itkonen ja taitosta Terhi Lehtonen.

VIITTEET

- [1] Ks. Tove Riska, Turun tuomiorovastikunta I. *Suomen kirkot. Finlands kyrkor*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen toimesta julkaisseet C. A. Nordman

ja Nils Cleve. Turun arkkihiippakunta III osa. Helsinki 1964, s. 129.

- [2] Arvonimissä yms. esiintyvien isojen kirjaimien korvaamista voisi tosin arvostella. Esim. Johan Bilmarkin hautakivessä olevat isot kirjaimet olisi ollut syytä säilyttää. Kyseinen hautakivi on esimerkinä Marja Terttu Knapaksen tutkielmassa "Hautausmaa ja sepulkraalitaide valistuksen ajan muutoksissa". *Rakkaudesta kaupunkiin. Riitta Nikulan juhla kirja*. Taidehistoriallisia tutkimuksia 28, Helsinki 2004, s. 47-48.
- [3] Ks. Torsten Steinby, *Johan Jakob Nervander (1805-1848)*. Föreningen Konstsamfundets publikationsserie XI. Helsingfors 1991, s. 351-356.
- [4] Ks. Ivar A. Heikel, Fridolf Gustafsson. *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland CLXXX. Historiska och litteraturhistoriska studier I*. Helsingfors 1925, s. 113, 121. Heikel (s. 121) on julkaissut runon otsikolla "Epitaphium ipsius".
- [5] Ks. myös Oiva Talvitie, *Lentäviä lauseita. Siivekkäitä sanoja historiasta ja kirjallisuudesta*. Helsinki: Tammi, 1957, s. 149. Talvitie on suomentanut sanonnan ytimekkäästi ilmaisulla "Asialta ankarasti, laadulta lempeästi". Reijo Pitkäranta on *Suomi-latina-suomi-sanakirjassaan* (Helsinki: WSOY, 2001, s. 604) kääntänyt sen ilmaisulla "Tiukasti, mutta tahdikkaasti".
- [6] Ks. Martti Ruutu, "Suomalaista ylioppilaspolitiikkaa 1880-luvun alulla". *Historiallinen Arkisto XLIV*. Helsinki 1938, s. 467.
- [7] EFIL, s. 93, viittaa Hjeltin kohdalla Matti Klingen teoksen *Helsingin yliopisto 1640-1990 II* osan sivuun 418, jossa on pelkästään kuva Hjeltin nimityskirjasta. Olennaisimmat tiedot löytyvät kuitenkin sivuilta 825-834.
- [8] Antiikintutkijoiden ja klassisten kielten opettajien kohdalla ei henkilötietojen osalta ole käytetty lähteenä Pentti Aallon teosta *Classical Studies in Finland 1828-1918*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1980.
- [9] *Oppikoulujen opettajat. Läroverkslärarna 1967*. Helsinki: Otava, 1968, s. 593.

Kirjoittaja on yleisen kirjallisuustieteen professori Helsingin yliopistossa.